

Wie in het vroegmiddeleeuwse Gallië op zoek gaat naar een helder overzicht van liturgische teksten en gebruiken, zal enerzijds misschien ontmoedigd worden door de kleine hoeveelheid bronnen, waarmee hij of zij zich tevreden moet stellen, maar anderzijds ook onder de indruk raken van het kleurrijke vergezicht dat die bronnen dan toch bieden: een rijke voorraad teksten voor allerlei feesten en gedenkdagen, vaak van grote literaire en poëtische waarde.

De liturgie in het vroegmiddeleeuwse Westen vormde geen eenheid. Buiten Rome, waarop de oudste gegevens op liturgisch gebied betrekking hebben, ontwikkelde de liturgie zich in de verschillende provincies op eigen wijze. Zo ontstond in Spanje de zogenaamde Mozarabische ritus, in het Merovingische rijk de Gallicaanse, en ontwikkelden ook Ierland en Brittannië hun eigen gebruiken. Hoewel de Romeinse ritus behalve in Noord-Afrika ook in het grootste deel van Italië gevolgd werd, wordt de liturgie van Noord-Italië en het diocees Milaan over het algemeen aangeduid als de Ambrosiaanse liturgie.

De Gallicaanse ritus is een traditie die gebloeid heeft tussen de vijfde en de achtste eeuw. Nu veronderstelt het woord ritus een zekere coherentie, die in de liturgie van voor-karolingisch Gallië juist ten enenmale wordt gemist. Daarom spreekt de liturgiewetenschap liever over 'de Gallicaanse liturgie', als een verzamelnaam voor een groep lokale liturgische gebruiken. De oorsprong van de verscheidenheid ligt in feite in het ontbreken van een duidelijk kerkelijk centrum in deze provincie van het Romeinse Rijk. In de vierde eeuw vormden de bisschoppen van een (civiele) provincie normaal gesproken de *Communio Episcoporum*, waarvan de bisschop van de provinciehoofdstad, de metropool, de belangrijkste was. In Gallië echter ontbrak in de vierde eeuw zo'n metropool. Pas vanaf ongeveer 400 ging het zuidelijke Arles deze rol vervullen. Het ontbreken van een (kerkelijk) centrum had tot gevolg, dat de Gallische kerken een sterk lokaal karakter hadden, waarbij niet de concilies bindend waren voor het hele gebied, maar de individuele bisschop bepaalde, welke besluiten in zijn diocees doorgevoerd werden. Deze individualiteit uitte zich ook en vooral op het gebied van de liturgie.

Ook door de schaarste aan bronnen is het moeilijk om een beeld te vormen van de Gallicaanse liturgie als geheel. De overgebleven handschriften zijn van betrekkelijk late datum (de oudste handschriften worden in de zevende eeuw gedateerd), en worden voor het merendeel in éénzelfde streek (Bourgondië, misschien enkele in Neustrië) gelokaliseerd. Niet alleen brengen de bronnen dus

---

* Drs. Els Rose (1972) is na een doctoraalscriptie over hagiografie en liturgie van Sint Maarten, werkzaam als promovendus bij de werkgroep mediaevistiek aan de Universiteit Utrecht. Haar onderzoek betreft de vroeg-middeleeuwse liturgie in Gallië, waarbij het Missale Gothicum centraal staat.

slechts een klein deel van liturgisch Gallië in kaart, maar ook hebben buitengallische invloeden, met name die van Romeinse oorsprong¹, in de zevende eeuw al duidelijke sporen achtergelaten in de Gallicaanse liturgie. Wie zich met de Gallicaanse liturgie bezighoudt, moet zich er dus terdege van bewust zijn, dat er nauwelijks bronnen zijn waarin uitsluitend zuiver Gallicaans materiaal is overgeleverd.

Het ontstaan

Het ontstaan van de Gallicaanse liturgie is al eeuwenlang een bron van levendige discussie.² Enkele belangrijke 'vooroordelen' die lange tijd stand gehouden hebben, zijn die van het fundamentele verschil met de Romeinse rite en de Oosterse herkomst van de Gallicaanse liturgie. In de twintigste-eeuwse liturgiewetenschap zijn grofweg drie min of meer belangrijke theorieën te onderscheiden. De eerste, die eigenlijk uit de vorige eeuw stamt, is vooral ontwikkeld en verdedigd door Engelse liturgiehistorici³, en veronderstelt dat de oorsprong van de Gallicaanse liturgie in de Klein-aziatische stad Ephese ligt. Vandaar zou de ritus bij het stichten van kerken in Lyon naar Gallië gebracht zijn. Deze theorie is weerlegd door Louis Duchesne, in zijn boek over het ontstaan van de christelijke liturgie.⁴ Duchesne wijst in zijn argumentatie op het gecompliceerde en verfijnde karakter van de Gallicaanse liturgie. Een liturgie van dit kaliber kan volgens Duchesne niet eerder dan in de vierde eeuw ontstaan zijn. Tegelijkertijd wijst Duchesne erop, dat Lyon weliswaar vóór de rijkshervormingen van Diocletianus (284-305) een centrale rol innam in de provincie Gallië, maar deze positie in de vierde eeuw al had moeten afstaan aan steden als Arles, Vienne en Trier. Duchesne zelf ziet Milaan als doorgeefluik van de ritus, die uit Antiochië afkomstig zou zijn, en via de Ariaanse bisschop Auxentius (355-374), die in Cappadoecië opgroeide, in het Westen is terechtgekomen. Hierbij gaat Duchesne er echter vanuit, dat de Milanese rite belangrijk afwijkt van de Romeinse, en gelijk is aan de Gallicaanse. Deze hypothese heeft geen navolging meer sinds het tractaat *De sacramentis*, dat nogal wat elementen uit de Romeinse rite bevat, aan Ambrosius zelf is toegeschreven.⁵

De theorie die tegenwoordig de meeste aanhang heeft, is de zogenaamde "Romeinse theorie", die ervan uitgaat, dat de Gallicaanse liturgie in de eerste eeuwen van haar bestaan niet noemenswaardig afweek van de Romeinse. In de tweede helft van de vierde eeuw onderging de Romeinse liturgie belangrijke veranderingen onder paus Damasus (366-382). Deze eerste liturgiehervormingen drongen niet door in de noordelijke streken, zodat de Gallicaanse liturgie aanvankelijk primitief was in vergelijking met Rome. Pas in de zesde en zevende eeuw begon de Gallicaanse liturgie zich, los van Rome, te ontwikkelen. In dit betrekkelijk late stadium werden, naast invloeden uit andere gebieden, voor het eerst ook Byzantijnse elementen opgenomen in de liturgie van het Merovingische rijk.⁶

De bronnen

Zoals gezegd, de bronnen van de Gallicaanse liturgie, die vanaf de vierde eeuw tot ontwikkeling kwam, zijn betrekkelijk laat. Vroeger dan de zevende eeuw

kunnen de oudste liturgische geschriften niet gedateerd worden. Wie iets te weten wil komen over de Gallicaanse traditie in de eerste eeuwen na de Kerkvrede moet dan ook te rade gaan bij auteurs van niet-liturgische werken. Zo zijn er in de preken van Caesarius, bisschop van Arles tussen 502 en 542, allerlei aanwijzingen te vinden over de orde van de mis en de gelezen Schriftgedeelten. Maar ook in het grote geschiedwerk van Gregorius van Tours (538/39-594), de *Historiae*, staan allerhande verwijzingen naar de viering van kerkelijke feesten en het verloop van de mis in Merovingisch Gallië. Van groot belang is bijvoorbeeld de lijst van vigilievieringen in de verschillende kerken van Tours, die Gregorius opnam in zijn boek en toeschreef aan één van zijn voorgangers, bisschop Perpetuus (461-491).⁷ Ook de aanzienlijke collectie van uit de Merovingische periode overgeleverde heiligenlevens biedt een blik in de liturgische wereld van die tijd. Bovendien geven de concilieverslagen zicht op de liturgische problemen die speelden in het Frankrijk.

De boeken die wel strikt liturgisch materiaal bevatten, zijn onder te verdelen in lectionaria (boeken waarin de lezingen voor de missen zijn opgenomen) en sacramentaria (boeken met de misgebeden die door de priester gezegd worden).⁸ Andere liturgische genres zijn uit deze vroege periode niet overgeleverd.

Van de sacramentaria is het *Missale Gothicum* het belangrijkste. De naam van dit boek, een laat-middeleeuwse toevoeging, is misleidend. Het gaat hier immers niet om een missaal, een boek dat vanaf de dertiende eeuw gemaakt werd om de veelheid aan misboeken in één band te verzamelen, maar om een sacramentarium. Bovendien geeft het predicaat 'gothisch' verkeerde ideeën over de herkomst van het boek. Het handschrift waarin het werk is overgeleverd, wordt aan het begin van de achtste, of zelfs aan het eind van de zevende eeuw gedateerd. Het is in elk geval na de dood van bisschop Leodegar van Autun geschreven - voor deze martelaar, die in 679 stierf, is er een mis in opgenomen. Over het algemeen neemt men aan dat het sacramentarium is geschreven voor de Bourgondische stad Autun. Het schrift vertoont verwantschap met het eveneens in Bourgondië gangbare schrift van Luxeuil.

Sterk verwant met het *Missale Gothicum*, zowel inhoudelijk als paleografisch, is het *Missale Gallicanum Vetus*. Dit boek bestaat uit drie delen, die niet gelijktijdig ontstaan zijn. Het eerste deel is het oudste, en dateert uit de eerste helft van de achtste eeuw. Het boek bevat missen voor verschillende feestdagen van het liturgisch jaar. De mis voor de Gallische bisschop Germanus, de enige heilige overigens voor wie in dit boek een mis is opgenomen, doet vermoeden, dat het boek in of voor de stad Auxerre geschreven is. Het *Gallicanum Vetus* staat minder op zichzelf dan het *Gothicum*: slechts 82 van de 301 gebeden komen alleen in dit sacramentarium voor. De overige stammen uit andere Gallicaanse boeken, uit de vroegmiddeleeuwse Romeinse sacramentaria en voor een klein deel uit Ambrosiaanse, Keltische en Mozarabische liturgische boeken.

Meer nog dan de beide voorgaande sacramentaria draagt het *Missale Francorum* ten onrechte de naam *Missale*. Het boek, ontstaan in de eerste helft van de achtste eeuw, vertoont namelijk geen spoor van een liturgische cyclus. De kern

van het boek wordt gevormd door een serie wijdingsmissen van allerlei aard: wijdingen van geestelijken, maagden en weduwen, wijdingen van altaren en andere paraferalia. Daarnaast zijn er missen opgenomen *pro regibus*, voor heiligen en martelaren in het algemeen en voor de heilige Hilarius. Op grond van deze laatste mis wordt wel verondersteld, dat het boek voor de stad Poitiers geschreven is. Opmerkelijk in dit toch relatief vroege werk is de aanwezigheid van de Romeinse canon⁹, die het laatste onderdeel van het afgebroken handschrift vormt. In deze canon zijn in het gebed met de naam *Communicantes*, de gedachtenis van martelaren en heiligen, aan de namen van de apostelen en de Romeinse martelaren twee heiligen van Gallische bodem toegevoegd: Hilarius en Martinus.

Het *Missale Bobbiense* dankt zijn naam aan het klooster waar het gevonden is: het Italiaanse Bobbio, gesticht door de Ierse missionaris Columbanus. Zowel wat de inhoud als wat het ontstaan betreft, is het een gecompliceerde bron. Over de plaats van herkomst van het boek, dat omstreeks 700 gedateerd kan worden, bestaan verschillende theorieën. Het boek is lange tijd beschouwd als een representant van de Keltische of Ierse liturgie.¹⁰ Anderen zien het *Bobbiense*, vanwege de grote verwantschap met het *Gothicum*, toch als een vertegenwoordiger van de Gallicaanse liturgie, ook al is de Ierse invloed op het werk groot.¹¹ In deze visie is het boek dan een verzameling liturgische teksten, te gebruiken door een missionaris in het Frankische land (zevende, achtste eeuw). Net als het *Franco-rum* heeft het *Bobbiense* de Romeinse canon opgenomen.

Als laatste verzameling misgebeden moeten de zogenaamde 'Missen van Mone' genoemd worden: een verzameling van zeven missen, die rond 1850 door F.J. Mone teruggevonden werden als palimpsest op een Hieronymushandschrift van het midden van de achtste eeuw. Het gaat hier om een *Libellus Missae*¹² dat niet alleen één van de oudste Gallicaanse bronnen moet zijn - het handschrift wordt rond 650, of zelfs nog iets eerder gedateerd - maar ook een bron waarin nog nauwelijks sprake is van Romeinse invloed.¹³ De verzameling bestaat uit zes zondagsmissen en een mis voor de heilige Germanus van Auxerre. De gebeden vertonen veel verwantschap met die uit het *Gothicum*.

Weliswaar iets jonger dan de *Missen van Mone*, maar even oorspronkelijk Gallicaans is het *Lectionarium van Luxeuil*, dat aan het eind van de zevende of het begin van de achtste eeuw gemaakt is.¹⁴ Het boek bevat behalve lezingen voor de gebruikelijke zon- en feestdagen van het temporale ook die voor enkele heiligendagen, en soms ook voor het officie. Er is maar één Gallische heilige in het boek opgenomen: de Parijse Genoveva, de heldhaftige maagd die na haar dood in 520 vooral populair werd door de verering van koningin Clothilde, de gemalin van Clovis.¹⁵ Toch wil de uitgever van het lectionarium hieruit niets afleiden over de plaats van herkomst van het boek, aangezien Genoveva volgens hem al snel in heel het Frankische rijk vereerd werd.¹⁶ In het Temporale zijn enkele typisch Gallicaanse feesten opgenomen, zoals de *Cathedra Petri*.¹⁷ en de *Rogationes* of Kruisdagen.¹⁸

Een laatste bron, die geen liturgisch materiaal in strikte zin bevat, is de *Expositio antiquae liturgiae gallicanae*, een uiteenzetting over de liturgie. Dit werk bestaat

uit twee brieven, die lange tijd aan bisschop Germanus van Parijs (gest. 576) toegeschreven zijn. Duchesne bijvoorbeeld gaat er van uit, dat de *expositio* informatie geeft over de mis zoals die in het laatste kwart van de zesde eeuw in Parijs gevierd werd, en meent haar te kunnen gebruiken voor een reconstructie van de mis in die tijd.¹⁹ Op grond van de samenhang met het werk van Isidorus van Sevilla (gest. 636) is echter voldoende aangetoond, dat het werk laat in de zevende of vroeg in de achtste eeuw gedateerd moet worden.²⁰ De brieven, waarvan de eerste de misorde en de tweede andere ceremoniën behandelt, houden zich vooral bezig met de allegorische opvatting van de liturgie.

Karakteristieken

Volgens de Engelse liturgiewetenschapper Gregory Dix, schrijver van het nog altijd gewaardeerde boek *The shape of the liturgy*, zijn de trekken van de Gallicaanse liturgie die afwijken van de Romeinse ritus, niets meer of minder dan de 'old ways once common to Rome and themselves'.²¹ Maar wat houden die afwijkingen, die karakteristieken van de Gallicaanse liturgie nu eigenlijk in?

King noemt zeven belangrijke karaktertrekken.²² Ten eerste is het monastiek gebruik van de psalmen in de mis, ieder gevolgd door een samenvattend gebed, kenmerkend voor de Gallicaanse liturgie. Voorts zijn er drie lezingen in de mis. Vervolgens worden er voorbeden gedaan vóór het offertorium. Het noemen van de namen van de overledenen en van degenen die deze dag het offer brengen, vindt direct na het offertorium plaats. Dit onderdeel is dus geen deel van het Eucharistisch gebed, zoals in Rome het gebruik is. Ook de plaats van de vredeskus is anders dan in Rome, die volgt namelijk op het noemen van de namen, in plaats van op de canon. Dan noemt King nog het bidden van het Onze Vader na het Eucharistisch gebed, en als laatste de plechtige zegen door de bisschop vóór de communie.

Interessanter dan deze formele eigenheden zijn de meer inhoudelijke karaktertrekken van de Gallicaanse liturgie.²³ Een heel wezenlijk onderscheid met de Romeinse liturgie is bijvoorbeeld de variatie van dag tot dag. In de Gallicaanse sacramentaria heeft iedere feestdag z'n eigen gebeden. Ook de onderdelen van het Eucharistisch gebed wisselen per feest of zondag. Een liturgische tekst is in Gallië vaak een literair produkt. Niet alleen dichters als Sidonius Apollinaris (gest. 487) en Venantius Fortunatus (530/540-na 600) wijdden zich aan het schrijven van gebeden, maar ook bisschoppen en zelfs koningen voelden zich geroepen om de liturgische pen ter hand te nemen.²⁴ De meeste van deze teksten zijn helaas verloren gegaan. Alleen in de eerste van de zeven Mone-missen, geheel opgebouwd uit hexameters, worden sporen teruggevonden van het werk van de zesde-eeuwse Romeinse dichter Arator en van Venantius Fortunatus. Over het algemeen is de stijl van de Gallicaanse gebeden zeer uitbundig en overvloedig. Zij vormt een scherp contrast met de sobere en haast strenge stijl waar de Romeinse liturgie beroemd om is.²⁵ Dit zal uit een aantal voorbeelden hieronder duidelijker worden. Immers, om werkelijk een idee te krijgen van de taal en de sfeer van de Gallicaanse liturgie wordt het nu tijd om eens naar de teksten zelf te kijken. Hieronder zal ik enkele Gallicaanse gebeden oplichten en leggen naast hun Romeinse equivalenten.

De teksten

In alle liturgische boeken van het Westen neemt de viering van de geboorte van Christus een grote plaats in. Het feest van Christus' komst in het vlees is een zeer complex feest, omdat zich in Oost en West ongeveer gelijktijdig twee verschillende tradities ontwikkeld hebben. In Rome is Kerstmis, op 25 december, in de eerste helft van de vierde eeuw ontstaan. In het Oosten werd dit feest pas in de vijfde en zesde eeuw gevierd, en in sommige tradities (bijvoorbeeld in de Armeense kerk) heeft het nooit een plaats op de kalender gekregen. Vanuit Egypte namelijk kreeg Epifanie (6 januari) als feest van de verschijning van de Zoon in de loop van diezelfde vierde eeuw in de oosterse tradities een zeer belangrijke rol toebedeeld. Dit feest werd op zijn beurt pas betrekkelijk laat in het Romeinse kerkelijk jaar opgenomen. Juist in de viering van de incarnatie van de Godheid ligt een belangrijk onderscheid tussen de Romeinse ritus en de Gallicaanse liturgie. In Gallië ontbreekt tot in de vijfde eeuw ieder spoor van Kerstmis, terwijl een viering van het feest van Epifanie al in het jaar 361 vermeld wordt bij de heidense geschiedschrijver Ammianus Marcellinus.²⁶ Wat in dit vroege stadium precies de inhoud van het Gallicaanse Epifanie was, is uit deze summiere verwijzing niet op te maken.

Om een idee te krijgen van het eigen karakter van de Gallicaanse liturgie leg ik de *immolatio*²⁷ uit de nachtwake voor Kerstmis uit het *Missale Gothicum* naast de prelatie van dezelfde mis uit het *Missale Gelasianum Vetus*, één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de liturgie uit de stad Rome, overgeleverd in slechts één handschrift van Gallische bodem, uit het midden van de achtste eeuw.

*Uere dignum et iustum est, aequum et salutare: cuius diuinae natiuitatis potentiam ingenitam uirtutis tuae genuit magnitudo. Quem semper filium et ante tempora aeterna generatum, quia tibi pleno atque perfecto aeternae patris nomen non defuit, praedicamus. Uerum etiam honore maiestate atque uirtute aequalem tibi cum sancto spiritu confitemur, dum trino uocabulo unicam credimus maiestatem. Quem laudant angeli.*²⁸

Het is waarlijk waardig en juist, billijk en heilzaam: [dat wij U loven], want de grootheid van uw sterkte heeft de ongeboren kracht van zijn goddelijke geboorte geboren doen worden. En hem roemen wij altijd als de zoon, en degene die vóór alle eeuwen verwekt is, want de naam van vader heeft aan u, in eeuwigheid vol en volmaakt, niet ontbroken. Maar ook belijden wij dat hij in eer, majesteit en kracht gelijk is aan u en de heilige Geest, terwijl wij met een drievoudige naam ons geloof in de ene majesteit belijden. En hem loven de engelen...

In dit gebed uit het *Gallicanum Vetus* wordt met enkele compacte zinnen het mysterie van de goddelijke geboorte als uiting van de ondeelbare drieëenheid krachtig geschilderd. Veel overvloediger en breedsprakiger is het offergebed uit het *Gothicum*:

Dignum et iustum est, uere dignum et iustum est nos tibi gratias agere, domine, sancte pater, omnipotens aeternae deus, amanda pietas, tremenda uirtus, ueneranda maiestas. Qui hanc noctem uenturam, toto orbe uenerandam, caelorum gratulatione et terrarum

Het is waardig en juist, ja waarlijk waardig en juist is het dat wij u dank brengen, Heer, heilige vader, almachtige eeuwige God, beminnenswaardige goedheid, geduchte kracht, eerbiedwaardige majesteit. Gij die deze komende nacht, die door de hele wereld vereerd moet worden, verrijkt hebt met de vreugde van de hemel en het schenken van gaven

*remuneratione angelica exultatione ditasti, ut nascente in carne domino nostro Iesu Christo filio tuo superiora pariter et inferiora gauderent. Aspice nunc familiam tibi supplicem, conserua populum tuis laudibus personantem et superuenturae noctis sollempnitate ita peruigiles redde, ut sinceris mentibus domini nostri percipere mereamur natalem uenturum. In quo inuisibilis ex substantia tua, uisibilis per carnem apparuit in nostra tecumque unus, non tempore genitus, non natura inferior, ad nos uenit ex tempore natus. Per cuius natiuitatem indulgentia criminum conceditur et resurrectio non negatur. Merito itaque omnis terra adorat te et confitetur tibi, sed et caeli caelorum et angelicae potestatis non cessant laudare dicentes: Sanctus, sanctus, sanctus.*²⁹

aan de aarde, terwijl de engelen juichten, zodat hemel en aarde zich gelijkelijk verheugen omdat onze Heer Jezus Christus, uw zoon, geboren wordt in het vlees: zie nu om naar uw dienaren die tot u smeken, bewaar uw volk, dat weerklinkt van uw lof, en maak ons tijdens de plechtige viering van de nuvolgende nacht zo waakzaam, dat wij waardig geacht worden om met oprechte geest de komende geboorte van onze Heer te ontvangen. Want hierin is de Onzichtbare uit uw wezen zichtbaar in het vlees verschenen in ons [wezen], en hij die één is met u, niet in tijd geboren, niet ondergeschikt wat zijn natuur betreft, is tot ons gekomen, geboren in de tijd. En door zijn geboorte wordt de vergeving van zonden verleend en wordt de wederopstanding bevestigd. Met recht aanbidt en looft daarom heel de aarde u, maar houden ook de hemelen der hemelen en de machten der engelen niet op u te loven zeggende: heilig, heilig, heilig.

Een mooi voorbeeld van de Gallicaanse stijl is de volzin waarmee de priester zich in dit gebed tot God richt. Inhoudelijk echter verschilt het Gallicaanse Kerstfeest niet wezenlijk van het Romeinse. De verwijzing naar Pasen bijvoorbeeld, is ook in de formulieren van de Romeinse boeken een centraal thema. Zo wordt in één van de toegevoegde officiegebeden in het *Gelasianum* gesproken over het dwarshout van het kruis dat de verlossing van het gelovige volk, die begonnen is met de komst van de Zoon in het vlees, vervolmaakt.³⁰

Deze thematische overeenkomst tussen de twee ritens geldt zeker niet voor het feest van Epifanie. Epifanie is een ingewikkeld feest, waarop allerlei thema's een plaats hebben. Het woord ἐπιφάνεια betekent 'verschijning', en verwijst naar de openbaring van het goddelijke Woord (in Christus) op aarde. Nu kan deze verschijning kennelijk op veel verschillende manieren verbeeld worden. In Egypte, waar de oudste getuigen van het feest te vinden zijn, staat de doop van Jezus in de Jordaan³¹ centraal, terwijl in Jeruzalem de geboorte zelf gevierd wordt. In Syrië is Epifanie, naast Pasen, het hoogtepunt van het kerkelijk jaar. Hier worden ook de wijzen en hun geschenken ten tonele gevoerd.³²

Dit laatste element vindt ook in Rome ingang, waar de geboorte zelf immers al een eigen feest had. Naast de aanbidding door de wijzen wordt in de Romeinse gebeden voor Epifanie vooral het licht gevierd, dat in de harten van de mensen verschijnt.

*Omnipotens sempiterna deus, qui uerbi tui incarnationem praeclari testimonio sideris indicasti, quod uidentes magi oblatis maiestatem tuam muneribus adorarent: concide, ut semper in mentibus nostris tuae appareat stella iustitiae et noster in tua sit confessione thesaurus: per.*³³

Almachtige eeuwige God, die de vleeswording van uw woord hebt aangekondigd door het getuigenis van een zeer heldere ster, op het zien waarvan de wijzen uw majesteit aanbaden door geschenken aan te bieden: geef, dat de sterre van uw gerechtigheid altijd in onze harten verschijnt, en dat onze schat in de belijdenis van u is: door...

Weliswaar komt het thema van de wijzen ook veelvuldig in het *Gothicum* voor, maar daar zijn meer dingen aan de orde. In Gallië wordt Epifanie ook wel het feest van de drie wonderen (*tria miracula*) genoemd. Tijdens het feest worden drie gebeurtenissen herdacht, die de openbaring van Jezus bewerkstelligen: de komst en de aanbidding door de wijzen, in wie het Kind aan alle volkeren bekend gemaakt werd; de doop van Jezus in de Jordaan, en de bruiloft te Kana, waar Jezus zijn eerste wonderdaad verrichtte, door water in wijn te veranderen.³⁴ Een goed voorbeeld van een gebed, waarin al deze thema's aan de orde komen, is het gebed dat volgt op de inleiding op de dagmis van Epifanie in het *Missale Gothicum*. In dit gebed komen de drie verschijningsgebeurtenissen aan de orde:

*Deus, qui mirificis uirtutum tuarum signis salutis nostrae indicia declarasti. Qui magis stella praefulgente degressis adorare et promereri te regem aeternum dominumque perpetuum mysticis muneribus praestetisti. Qui in corpore nostro mirabilis baptismi sacramento regeneratos ex spiritu nos ablues renascendo et ineffabilis potentiae dono hodie aquas in uina mutando discipulis tuis tuam manifestasti diuinitatem: exaudi nos supplices tuos ob diem sacratissimae sollempnitatis et praesta, ut gloria tua inluminati saeculo moriamur, tibi regi Christo uiuamus, saluator mundi: qui cum patre et spiritu sancto uiuis et regnas in saecula.*³⁵

God, die met de wonderbaarlijke tekenen van uw wonderkrachten duidelijke aanwijzingen gesteld hebt tot ons heil, die aan de wijzen, die zich op pad begaven terwijl een ster voor hen uit straalde, bij wijze van mystieke geschenken hebt gegeven om u, eeuwige koning en eeuwige Heer, te aanbidden en te verdienen, die in ons lichaam door het sacrament van de wonderbaarlijke doop ons, herschapen uit de Geest, afwast door ons wedergeboren te doen worden, en door de gave van uw onuitsprekelijke kracht vandaag door water in wijn te veranderen aan uw discipelen uw goddelijkheid getoond hebt: verhoor ons uw smekelingen vanwege de dag van het allerheiligste feest en geef, dat wij verlicht door uw heerlijkheid voor [deze] wereld sterven, [en] voor u, koning Christus, leven, de redder van de wereld: die met de Vader en de heilige Geest leeft en regeert in eeuwigheid.

Het *Lectionarium van Luxeuil* geeft voor het feest van Epifanie een lezing uit Jes. 60,1-16, over het Licht dat ter verlossing van de mensen over de wereld zal opgaan; een deel uit de brief van Paulus aan Titus over de verschijning van de genade (2,11-3,7) en drie evangelielezingen: Matth. 3,13-17 (doop), Luk. 3,23 (het begin van het geslachtsregister van Jezus) en Joh. 2,1-11 (de bruiloft te Kana). Diezelfde combinatie van lezingen is opgenomen in het *Missale Bobbiense*. Nergens in de Gallicaanse traditie wordt dus het Mattheüsevangelie over de drie wijzen gelezen. Het verschijningsthema van de aanbidding door de wijzen, dat voor Rome het belangrijkste is, neemt in de Gallicaanse traditie maar een heel kleine plaats in.

Slot

Hoe nu dit verhaal te beëindigen? Liturgiewetenschappers in het verleden plachten te verzuchten, dat met name de vroege Gallicaanse liturgie wel altijd een verborgen geheim, ja zelfs een mythe, zou blijven.³⁶ Dit pessimisme lijkt me echter overdreven. Moderner onderzoek neigt tot de opvatting, dat de verschillen met de Romeinse rite toch minder zwaar wegen dan de overeenkomsten. Het voorkomen van een uitgebreide Epifanieviering in één van de belangrijkste

Gallicaanse bronnen bijvoorbeeld, is niet voldoende grond voor de stelling, dat de Gallicaanse liturgie in haar geheel uit het Oosten is overgenomen. Naast Epifanie staat immers een reeks missen voor Kerstmis, waarin een groot aantal Romeinse gebeden voorkomt. Naast de nationale heilige van de Merovingers, Martinus van Tours, is er in het *Missale Gothicum* een formulier opgenomen voor de Spaanse heilige Eulalia.³⁷ Een boek als het *Lectionarium van Luxeuil* lijkt in het geheel geen spoor van Romeinse invloeden te tonen, evenmin als de verzameling *Missen van Mone*, terwijl in een contemporaine bron als het *Missale Francorum* één van de meest karakteristieke onderdelen van de Romeinse mis, de Canon, een plaats gevonden heeft.

Geconstateerd moet worden dat enerzijds de 'oude' liturgiehistorici als Duchesne en Thibaut te graag en te snel theorieën poneerden, en dat anderzijds de Gallicaanse liturgie en haar eigenheid in de liturgiewetenschap van vandaag wat ondergesneeuwd zijn, en misschien wel onder de druk van het pessimisme van iemand als Wilmart te weinig aandacht krijgen. Te weinig, voor wie de bijzondere rijkdom en kleurenpracht van deze traditie van dichtbij gaat bekijken. ■

NOTEN:

1. Weliswaar is Karel de Grote de geschiedenis in gegaan als de eerste Frank die een echt Romeins sacramentarium uit handen van de paus ontving (het Sacramentarium Hadrianum, genoemd naar zijn schenker paus Hadrianus I), maar hij was zeker niet de eerste die zich tot de paus wendde voor advies op dit gebied. Ook zijn voorvaders, met name Pippijn III, zagen de rite van de apostelstad reeds als voorbeeld, en het is moeilijk uit te maken, wanneer de eerste Romeinse geschriften via pelgrims en reizende monniken in Gallië terechtkwamen. 'It is difficult to say when the Roman liturgy began to infiltrate into Gaul, but there would not appear to have been any opposition to accepting Roman *libelli* and codices' (A.A. King, *Liturgies of the past*. Londen 1959, p. 100). Zie ook A. Angenendt, *Das Frühmittelalter*. Stuttgart 1990, p. 270-274.
2. Zie voor een goede samenvatting W.S. Porter, *The Gallican rite (Studies in eucharistic faith and practice 4)*. Londen 1958, p. 11-12.
3. Zoals J.M. Neale, G.H. Forbes, F.E. Warren.
4. L. Duchesne, *Les origines du culte chrétien*. Parijs 1925⁵, p. 95 e.v.
5. E. Griffe, 'Aux origines de la liturgie gallicane'. In: *Bulletin de littérature ecclésiastique* 52 (1951), p. 17-43: p. 22.
6. Th. Vismans, 'Oud-gallicaanse liturgie'. In: Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek II*. Roermond 1965-68, k. 2084-2094: k. 2089.
7. Gregorius van Tours, *Historiarum libri decem* X.31. Ed. B. Krusch & W. Levison, *MGH, SRM* I.1. Hannover 1951.
8. Zie voor een kort overzicht van de belangrijkste liturgische bronnen van Merovingisch Gallië: Y. Hen, *Culture and religion in Merovingian Gaul, AD 481-751*. Leiden e.a. 1995, p. 43-53; E.A. Lowe (ed.), *Codices Latini antiquiores. A palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the ninth century*. Oxford 1935-71; P. Salmon (ed.), *Le lectionnaire de Luxeuil*. Rome 1944, inl. p. lxxxix-xcii
9. Eucharistisch gebed zoals dat zich in Rome tussen 400 en 600 ontwikkeld heeft. De canon wordt gevormd door ongeveer tien gebeden vanaf het Sanctus, en is voor elke mis gelijk. De Gallicaanse liturgie wordt juist gekenmerkt door de afwisseling van dag tot dag: iedere mis heeft haar eigen eucharistisch gebed.
10. Coebergh, "Bobbio (missale van)". In: L.B. Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek I*,

- k. 285.
11. Hen 1995, p. 47; A. Wilmart, 'Notice du missel de Bobbio'. In: A. Wilmart e.a., *The Bobbio Missal. Notes and studies*. Londen 1924, p. 16.
  12. *Libelli missarum* zijn een soort voorlopers van het sacramentarium: losse boekjes met gebeden voor verschillende missen. Een bekend voorbeeld is het *Sacramentarium Veronense*, de oudste Romeinse verzameling misgebeden, waarvan het enig overgebleven handschrift uit het eerste kwart van de zevende eeuw stamt.
  13. C. Vogel, *Medieval liturgy: an introduction to the sources*. Spoleto 1981, p. 38. Zie ook de inleiding op Mone's editie: F.J. Mone (ed.), *Lateinische und griechische Messen aus dem 2. bis 6. Jahrhundert*. z.p., 1850.
  14. De uitgever van het handschrift, P. Salmon, gaat in zijn inleiding uitgebreid in op de inhoud van het boek zelf en op de samenhang ervan met de andere bronnen van de Gallicaanse liturgie. Salmon omschrijft het lectionarium als "een van de beste en belangrijkste vertegenwoordigers van de oud-gallicaanse liturgieën, dat ons de stand van de christelijke eredienst doet kennen in een van de kerken van Gallië op het einde van de 7e eeuw." (P. Salmon, 'Luxeuil'. In: *Liturgisch Woordenboek II*, k. 1625-1627: k. 1626).
  15. J.A. McNamara e.a., *Sainted women of the dark ages*. Durham e.a. 1992, p. 51-53.
  16. Salmon 1944, inl. p. xciii-xciv.
  17. Een feest dat vanaf de vijfde-zesde eeuw in Gallië en Spanje bekend werd om het episcopaat van de heilige Petrus te vieren. Ook in het *Gothicum* is een misformulier voor deze dag opgenomen. Het Lectionarium van Luxeuil is echter het enige boek waarin een aantal zondagen 'post cathedram s. Petri' opgenomen zijn. Zie Salmon 1944, p. 66 en 68.
  18. De drie dagen voor Hemelvaart, die als eerste vastendagen na Pasen bedoeld zijn om een goede oogst en bescherming tegen natuurrampen af te smeken.
  19. Duchesne 1925, p. 200 e.v.
  20. A. Wilmart, 'Germain de Paris; Lettres attribuées à Saint'. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie VI.1*, k. 1049-62. Parijs 1928. Zie ook Hen 1995, p. 47-49.
  21. Geciteerd bij King 1959, p. 83.
  22. King 1959, p. 150-151.
  23. Zie Porter 1958, p. 46-53.
  24. Bijvoorbeeld Koning Chilperic, voor wiens liturgische creaties Gregorius van Tours overigens niet veel lof heeft. Gregorius van Tours, *Historiae VI.46*.
  25. King beschrijft dit zeer adequaat: 'Gallican love of novelty and ceremonial pomp could not remain satisfied with Roman sobriety and austerity'. (King 1959, p. 84).
  26. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt XXI*, 2,5. Ed. C.U. Clark, Berlijn 1963.
  27. Woord dat in de Gallicaanse liturgie gebruikt wordt om het eerste deel van het Eucharistisch gebed, het deel voor het Sanctus, aan te duiden.
  28. *Missale Gallicanum Uetus*, nr. 8; Mohlberg 1960, p. 8.
  29. *Missale Gothicum*, nr. 3; Mohlberg 1961, p. 3-4.
  30. *Missale Gelasianum Vetus*, nr. 26: *Deus, qui populo tuo plene prestitisti redemptionis effectum, ut non solum unigeniti tui natiuitate corporea, sed etiam et crucis eius patibulum saluaretur*. Mohlberg 1960, p. 10.
  31. Joh. 1.
  32. Matth. 2.
  33. *Missale Gelasianum Vetus*, nr. 61; Mohlberg 1960, p. 15.
  34. Joh. 2. Deze gebeurtenis wordt door de evangelist het begin van de wondertekenen genoemd (vs.11): *hoc fecit initium signorum Iesus in Cana Galilaeae et manifestavit gloriam suam et crediderunt in eum discipuli eius* ('dit begin van de tekenen deed Jezus te Kana in Galilea, en hij heeft zijn heerlijkheid geopenbaard, en zijn discipelen geloofden in hem').
  35. *Missale Gothicum*, nr. 83; Mohlberg 1961, p. 25.
  36. A. Wilmart: '... la liturgie des premiers temps doit rester un mythe pour l'historien'. In: *Ephemerides liturgicae* 46 (1932), p. 243. Geciteerd bij Griffe 1959, p. 23.
  37. *Missale Gothicum*, nr. 138-142. Mohlberg 1961, p. 40-42.

BIBLIOGRAFIE

BRONNEN:

- Expositio antiquae liturgicae Gallicanae*. Ed. E.C. Ratcliff. Londen 1971.
Gregorius van Tours, *Historiarum libri decem*. Ed. B. Krusch & W. Levison, *MGH, SRM I.1*. Hannover 1951.
Lectionarium van Luxeuil. Ed. P. Salmon, *Le lectionnaire de Luxeuil*. Rome 1944.
Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli (Sacramentarium Gelasianum). Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1960.
Missale Bobbiense. Ed. E.A. Lowe, *The Bobbio Missal: a Gallican Mass-book*. Londen 1917-1924.
Missale Francorum. Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1957.
Missale Gallicanum Vetus. Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1958.
Missale Gothicum. Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1961.
Missen van Mone. Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1958, p. 74-91.

LITERATUUR:

- A. Angenendt, *Das Frühmittelalter*. Stuttgart 1990.
F. Cabrol, 'Les origines de la liturgie gallicane'. In: *Revue d'histoire ecclésiastique* 26 (1930), p. 951-962.
C. Coebergh, 'Bobbio (missale van)'. In: L.B. Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek I*. Roermond 1965-68, k. 285.
G. Dix, *The shape of the liturgy*. Londen 1945.
L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*. Parijs 1925³.
K. Gamber, *Ordo antiquus Gallicanus. Der gallikanische Meßritus des 6. Jhts. (Textus patristici et liturgici 3)*. Regensburg 1965.
E. Griffe, 'Aux origines de la liturgie gallicane'. In: *Bulletin de littérature ecclésiastique* 52 (1951), p. 17-43.
Id., *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*. 3 dln. Parijs 1964, 1966, 1965.
Y. Hen, *Culture & religion in Merovingian Gaul, AD 481-751*. Leiden e.a. 1995.
A. King, *Liturgies of the past*. Londen 1959.
H. Leclercq, 'Gothicum (Missale)'. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* VI.2 (1925), k. 1393-1425.
G. Morin, 'Sur la provenance du "Missale Gothicum"'. In: *Revue d'histoire ecclésiastique* 37 (1941), p. 24-30.
W. Porter, *The Gallican Rite. Studies in eucharistic faith and practice* 4. Londen 1958.
P. Salmon, 'Missale Gallicanum Vetus'. In: *Liturgisch Woordenboek II*, k. 1753-54.
J.B. Thibaut, *L'ancienne liturgie gallicane. Son origine et sa formation en Provence aux V et VI siècles*. Parijs 1929.
Th. Vismans, 'Oud-gallicaanse liturgie'. In: *Liturgisch Woordenboek II*, k. 2084-2094.
C. Vogel, *Medieval Liturgy. An introduction to the sources*. Spoleto 1981.
H.A.J. Wegman, *Riten en Mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom*. Kampen 1991.
A. Wilmart, 'Lettres attribuées à Germain de Paris'. In: *DACL* VI.1 (1924), k. 1049-1102.
Id., 'Notice du missel de Bobbio'. In: A. Wilmart e.a., *The Bobbio Missal. Notes and studies*. Londen 1924.